

**HİTİT KANUN MADDELERİNDE YER ALAN TARIMLA İLGİLİ BAZI SUÇLAR VE
HUKUKİ UYGULAMALAR**
SOME CRIMES AND LEGAL PRACTICES RELATED TO AGRICULTURE IN HITTITE LAW
ARTICLES

Şükrü ÜNAR¹

ÖZET

Anadolu eski çağlardan beri Asya ve Avrupa kıtaları arasında yer alan önemli jeopolitik konumu, elverişli iklimi, geniş tarım arazileri, hayvancılığa uygun çayır ve meraları, yüksek dağları ve ormanları, değerli madenleri, çok sayıdaki ırmak, akarsu ve gölleri gibi nedenlerden dolayı tarihin her döneminde değişik toplulukların yaşam ve yerleşim merkezi olmuştur. Bereketli Anadolu toprakları üzerinde yaşamış olan topluluklardan biri de Hititlerdir. Anadolu topraklarında ilk siyasi organizasyonu kuran Hitit Devleti hukuk, tıp, eczacılık, fal ve büyü gibi değişik alanlarda çok sayıda çivi yazılı tablet bırakmışlardır. Orta Anadolu'da yer alan Hitit yerleşimlerinde açığa çıkarılan bu tabletlerde Hitit halkının günlük yaşantısına ait bilgiler oldukça azdır. Hitit Devletine ait yazılı tabletlerin bir bölümünü oluşturan Hukuki metinlerde yer alan kanun maddelerinde halkın temel geçim kaynağı olan tarım ve tarıma ait maddeler yer almaktadır. Bu çalışmamızda Hitit kanun maddelerinde yer alan tarım ürünleri, tarım ürünlerine verilen zararlarda uygulanacak çeşitli cezalar hakkında genel bilgilere değinilecek, Hitit Kanun koyucularının tarım ve tarım ürünlere bakış açıları hakkında bilgiler sunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hititler, Hitit Hukuku, Tarım, Tarım Ürünleri.

ABSTRACT

Anatolia has been the center of living and living off various communities in every period of history due to its important geopolitical position, favorable climate, wide agricultural lands, suitable Meadows and pastures for animal husbandry, high mountains, and forests, precious metals, numerous rivers, and lakes. One of the communities that lived on fertile Anatolian lands is the Hittites. The Hittite state, which founded the first political organization on Anatolian soil, left a large number of cuneiform tablets in various fields such as law, medicine, pharmacy, fortune, and magic. These tablets uncovered in the Hittite settlements in central Anatolia are very few of the information about the daily life of the Hittite people. The legal texts of the Hittite state constitute a part of the inscriptions contained in the articles of the law, which are the basic sources of livelihood of the people are agricultural and agricultural items. In this study, general information about the value of agricultural products in the articles of the Hittite law, various penalties applied in the damage to agricultural products, Hittite legislators of Agriculture and agricultural products perspectives on the information will be tried to be presented.

Keywords: Hittites, Hittite Law, Agriculture, Agricultural Products.

1. Giriş

Hititler Anadolu coğrafyasında ki değişik kültürleri ilk defa bir çatı altında toplayan devlet olarak tarihe geçmişlerdir. Hitit devletinin özellikle Orta Anadolu'da büyük bir siyasi güç haline gelmesinde; kendinden önceki ve kendi dönemleri ile çağdaş olan toplumların sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel yapılarından etkilenmiş olmalarının yanı sıra Anadolu Coğrafyasının onlara sunduğu çeşitlilik etkili olmuştur (Ünal, 1989: 17; Ünar, 2017: 571).

Coğrafi faktörler insanların örgütlenmesini, siyasi, sosyal ve ekonomik teşkilatlanmasına doğrudan katkı sağlamaktadır. Anadolu coğrafyasında yer alan Kızılırmak Hititçe *Maraşantiya* ve Sakarya Nehri Hititçe *Şahirija/Şahiriya* bölge iklim ve bitki çeşitliliği bakımından oldukça önemlidir (Ünsal, 2012: 211-212). Anadolu çeşitli iklimlerin, jeomorfolojik yapıların ve toprak çeşitliliğinin fazla olduğu Akdeniz bölgesinde yer alan bir coğrafyadır. Anadolu coğrafyasının topografyasında görülen çeşitli değişikliklere bağlı olarak Akdeniz Bölgesinde zeytin ve üzüm yetiştirilirken, İç Anadolu'nun geniş düzlüklere sahip ovalarında buğday ve arpa yetiştirilmektedir (Wright, vd. 2015: 219; Hoffner, 1995:

¹ Dr. Şükrü ÜNAR, BURDUR/TÜRKİYE, sukruunar@gmail.com, ORCID iD: 0000-0003-0724-5265

108; Nesbitt, 2000: 13). İç Anadolu Bölgesi'ndeki ovalarda yetiştirilen tahıl ürünlerine ait ilk yazılı belgelere Hitit Devleti döneminde rastlanmaktadır. Çivi yazılı metinlerde ZÍZ olarak geçen buğday bitkisine ait arkeolojik veriler başta Kaman Kalehöyük, Boğazköy, Kuşaklı, Ortaköy, Maşathöyük gibi Hitit yerleşimlerinde depo ya da ambar odalarında açığa çıkarılmıştır (Nesbitt, 2000: 15).

3500 yıl öncesi Hitit Dönemi Anadolu'sunun iklimsel yapısı günümüzdekinden çok farklı olmamakla birlikte, Geç Tunç Çağı Anadolu'su yoğun ormanlarla kaplıydı. Hitit çivi yazılı metinlerde onlarca farklı ağaç türünün ve bitki adı geçmektedir. Ancak günümüzde bu ağaç ve bitki türlerinin yalnızca belirli bir kısmının isimlerini tam olarak bilmekteyiz (Hoffner, 2003: 95-96; Nesbitt, 1995: 29). Hititlerden günümüze Anadolu'da tarımı yapılan ürünlerin büyük bir kısmı aynı şekilde ekilip-dikilmeye devam edilmiştir. Hitit tarla tarımının temel ürünleri arpa ve buğdaydı. Hitit halkının geçim kaynağı buğday, Orta Anadolu coğrafyası ile özleştirilmiş bir üründü. Hitit ekonomisinde buğday önemli bir değiş-tokuş aracıydı (Karakuzulu, 2012: 387; Kapluhan, 2013: 500; Reyhan, 2010: 66).

Anadolu'da devlet kuran Hitit Devleti, Mezopotamya ya da Suriye'de kurulan diğer devletlerden daha zor bir coğrafyaya hâkim olmuşlardır. Çünkü Anadolu'nun yüksek dağ zincirleriyle çevrili oluşu, kurak ve karasal bir iklime sahip olması, yüksek ve sulu tarıma elverişli olmayan bir topografyaya görülmesi gibi sebeplerden dolayı, Hititler bu zor coğrafyanın elverdiği ölçüde tarım, bağ-bahçecilik yapmaya çalışmışlardır (Demirel-Sevim, 2012: 201). Hititlerde tarım temel geçim kaynağı olduğu için hukuki metinlerin bir kısmını tarımla ilgili maddeler oluşturmuş, ekilmiş bir tarla üzerine bir başkasının ekim yapması ölümle cezalandırılan bir suç olmuştur. Hitit çivi yazılı metinlerine göre tarla tarımı yapılan ürünler şunlardır: arpa (ŠE), buğday (ZÍZ), susam (ŠE.GIŠ), ay çiçeği (tiḫariia), haşhaş (GIŠ^{ha}ššikka), yulaf ve çavdar, vb. gibi (Hoffner, 2003: 97; Nesbitt, 1995: 29; Sipahi, 2015: 37; Ünar, 2018: 6263). Hitit çiftçisinin yaşadığı en büyük sorunlardan bir tanesi tarlaların sulanmasıydı. Mısır ve Mezopotamyalı çiftçilerin aksine Hititli çiftçiler Fırtına Tanrısının yani gökyüzünün insafı ile baş başa kalmış durumdaydılar.

Hitit Dönemi Anadolu'sunda bir başka önemli besin kaynağı günümüzde olduğu gibi meyve ağaçlarıydı. Hitit tabletlerinde elma, üzüm, kaysı, incir, nar, armut, muşmula, fıstık, kiraz, erik, hurma ve nar yiyecek veren; sedir, çam, ılgın, defne, meşe, mersin, köknar, ardıç, kavak, buhur, selvi ve şimşir gibi ağaçlar sıkça geçmektedir (İnan, 1939: 427-428; Ünal, 1995: 75; Ünal, 2011: 280; Hoffner, 2003: 100; Vigo, 2014: 21 Yaman, 2012, 13). Hurma ve nar güneydeki eyaletlerden Hattuşa'ya getiriliyordu. Bu meyvelerin büyük bir kısmı mevsimlerinde taze olarak tüketiliyor daha sonraki mevsimlerde kurutulmuş olarak tüketiliyordu. Zeytin ağacı Orta Anadolu coğrafyasında yetişmemekle birlikte güney ve batı eyaletlerden bu ağacın meyvesi ve yağı başkente getiriliyordu (Koç, 2006: 33-34).

2. Hititlerde Toprak Sistemi ve Tarım

Hitit toprak sistemi oldukça gelişmiş bir yapıdaydı. Boğazköy tabletlerinden anlaşıldığı üzere "Hatti ülkesini ve arazilerini Fırtına Tanrısı adına Hitit kralı yönetiyordu. Hitit devletinde ülke topraklarının her türlü hakları krallara aitti (Reyhan, 1998: 481). Kral saraydaki bazı görevlilere görevlerinde kaldığı süre içerisinde kullanmak üzere araziler veriyordu. Kral tarafından mülkiyeti devlette kalmak şartı ile kişilere kullanım hakkının verilmesindeki temel sebep her an savaşa hazır tutulmak istenen Hitit ordusunun ihtiyaçlarının karşılanmasıydı (Reyhan, 1998, 481). Ayrıca tarım üretimini arttırma, boş arazilerin işlenmesini sağlamak ve Hatti ülkesinde bolluğu arttırmak için tarla satılması da kralın yetkisi arasındaydı.

Hitit devletinde topraklar kralın, tapınakların ya da bazı kişilerin elindeydi. Hitit yasalarına göre tarla satın almak yolu ile de arazi sahibi olunuyordu. Hitit devletinde arazi sahip olmanın bir başka yolu ise krallar tarafından kişilere verilen "arazi bağış belgeleri" ile toprak sahibi olunuyordu. Bu tür bağışlarda toprağın kullanım kişiye verildiğinden dolayı, kişinin ölümünden sonra toprağın kullanımı çocuklarına geçiyordu (Ertem, 1972: 84-85; Reyhan, 1998: 485). Tarla fiyatları bulunduğu alan ve sulama olanaklarına göre değişiklik göstermekteydi. "1 IKU sulak ekin alanı 3 shekel gümüş, 1 IKU halani ekin alanı (kalitesi bilinmiyor) 2 shekel gümüş, Halani ekin alanına bitişik ekin alanı 1 shekel gümüş" olarak belirlenmiştir. 1 IKU= 3600 m² genişliğinde olup bir eşek ya da bir at fiyatına da arazi sahibi olmak mümkündü (Erkut-Reyhan, 2012: 81).

Hitit kanunlarında arazi tahsisi ile ilgili paragraflarda şahhan ve luzzi kelimeleri sıklıkla geçmektedir. Şahhan sahip oluna araziye karşılık devlete sunulan vergi (hizmet yerine alınan vergi), luzzi ise askeri tesislerin bakımı, resmi yapıların ve tapınakların bakımıyla onarımı için çalışma olarak yorumlanmıştır (Ünal, 2016: 328 ve 440; Reyhan, 1998: 482). Temel geçim kaynağını tarıma dayalı olduğu bir ekonomik yapıda ülkedeki tarım arazilerinin en etkin şekilde kullanılmasını amaçlayan bu sistem, Hitit Devleti'nden sonra Anadolu'da kurulan devletlerce de örnek alınmıştır (Reyhan, 1998: 481).

Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı üzere Hitit tapınaklarının geniş arazileri vardı. Tapınaklar ait belgeler incelendiğinde bu mekânların dini işlevlerinin yanında tarlalar, üzüm bağları, bahçeler, ormanlar, büyük ve küçükbaş hayvan sürülerine sahip oldukları bilinmektedir. Tapınaklara ait tarlaları “Tanrının Çiftçileri” olarak adlandırılan kişiler ekip-biçiyorlardı. Arnuwanda-Aşmunikal kral çiftinin Kaška saldırılarına karşı yaptıkları dualarla ilgili bir metinde “tanrılarının arazileri”ni ve “tanrılarının üzüm bağlarını”nın tahrip edildiği aktarılmaktadır. II. Murşil'nin Güneş Tanrıçası Arinna'ya yaptığı dualarda veba yüzünden çiftçilerin öldüğünü tanrılarının tarlalarının ıssızlaştığına dair ifadeler geçmektedir (Reyhan, 1998: 483-484).

Hitit Dönemi Anadolu'sunda halkın bir kısmı kasabalarda ve şehirlerde ikamet ederken, büyük bir bölümü köylerde yaşıyordu. Ancak günümüz Anadolu toplumundaki gibi içine kapalı (kendine yeten) tarım toplumu Hitit nüfusunun büyük bir kısmını oluşturmaktaydı (Macqueen, 2001: 82). Hititler Dönemi'nde oluşturulan bu yerleşim düzeni 1900'lü yılların başlarına kadar Anadolu mevcut yaşam biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Hitit Dönemi Anadolu'sunda yaşayan küçük bir çiftçi ailesinin evinde 7-10 kişilik bir nüfus olduğu zaman tarla işlerini kendileri yürütebiliyor, aile fertlerini az olması ya da arazinin çokluğu gibi durumlarda köle satın alma, köle ya da özgür iş gücü kiralama seçenekleri devreye giriyordu (Koç, 2006: 28-29).

Topraklarındaki verimliliğin artmasını isteyen Hitit Kralları savaşlardan ya da seferlerden getirdiği köleleri çiftliklere dağıtıyordu. NAM.RA'ların (sürgün, savaş tutsakları ya da göçmen) dağıtılmasındaki temel sebep verimin artması ile devletin alacağı vergi miktarının artmasından kaynaklanmaktaydı (Reyhan, 2017: 145; Ünal, 2016: 367; Taş, 2008: 78-79; Ünar, 2017: 571-574; Ertem, 2003: 43-44). NAM.RA'lar Hitit iskân politikasında önemli bir faktör olduğu KUB XXI 29 “*Tiliura şehri Hantili'nin gününden beri boştu. Babam Murşili onu tekrar inşa etti, fakat onu iyice iskân etmedi. Onu silah ile yendiği NAM.RA'ları ile iskan etti. Sonradan [çiftçi?] olan [Tiliura'nın] eski sakinlerini çekip [aldım] ve (ben) majeste, onları geri getirdim ve onları tekrar Tiliura'da [iskan ettim].*” yer alan bilgilerde anlaşılmaktadır. Hatti ülkesine getirilen bu insanlar devlete ya da tapınağa ait çiftliklerde veyahut iş yerlerinde çalıştırılıyordu (Ünal, 1989: 21; Ünal, 2007: 72-73; Reyhan, 2009: 162; Ünar, 2017: 572; Özcan-Karauğuz, 2010: 583; Reyhan, 2017: 145).

Hitit Devleti'nde toplanan harçlar ve vergiler başkent Hattuşa'ya getirilerek depolarda ya da yer altı tahıl silolarında biriktiriliyordu (Reyhan, 2009: 158-159; Hawley, 2012: 10; Ünal, 2007: 79). Birçok Hitit şehirlerinde yiyecek ve içeceklerin saklandığı depolar-ambanlar bulunmakta, bu depo/ambanlarının doldurulması, boşaltılması, korunması ve kollanmasından ^{LU}AGRIG (*Vekilharç*)'ler sorumluydu (Singer, 1984: 97-98; Gonnet, 1981: 79-vd.; Balkan, 1973: 5; Mielke, 2011: 177-178; Yakar, 2007: 51; Collins, 2007: 113; Reyhan, 2017: 49; Ünal, 2016: 862). Eski Hitit Dönemi'nden itibaren eyaletler sıkı ve sistemli bir şekilde merkezi otoritenin kontrolü altındaydı. Hitit Eyaletlerinde merkezi yönetimi *BĒL MADGALTI* (Askeri Vali/ Vali) ve *EN KUR*'lar (Ülkenin Beyi) temsil ediyorlardı (Imparati, 2004: 660; Marizza, 2009: 68-69; Bahar, 2009: 227; Reyhan, 2017: 222; Alparslan, 2013: 80; Ünal, 2016: 861).

Hititlerde tarla ekiminin elle ya da sabanla yapıldığına dair herhangi arkeolojik bir veri yoktur. Oysaki Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında tarla tarımının her aşaması duvar resimleri ile tasvir edilmiştir. Yozgat tabletlerinde Fırtına Tanrısının oğlu Telipinu hakkında “*Benim oğlum kabiliyetlidir. Çift sürer, eker, sular ve hububatı (yetiştirir)*” şeklinde ifadeler geçmektedir (Karauğuz, 2006: 18). KUB XXXI 57 I'de “*Arpa ve buğday tohumunu saraydan Kaštama şehrinin idarecisi verir. ekerler, biçerler, ambara koyarlar*” ifadesinden de elle ekim yapıldığı anlaşılmaktadır. Hitit kralı Telipinu fermanında yer alan “*(Ben) kral (onları) gerçek çiftçi(i) yaptım. Omuzlarımdan silahlarını aldım. Onlara sabanları verdim*”... Şeklindeki ifadeden anlaşıldığı üzere Hititli çiftçilerin saban kullandıkları filolojik olarak bilinmekteydi (Alp, 2011: 61.). Ayrıca Boğazköy'de ele geçirilen bayram metinlerine ait çivi yazılı

tabletlerde yer alan ^{EZEN}ŞU.KIN.DÚ (Ünal, 2016: 797) “orak bayramı ya da orak sallama”; ^{EZEN}hahrannaş, hahratar, haharattar (Ünal, 2016: 720) “tırmık bayramı/hasat bayramı” bayramlarına ait metinlerden de anlaşılacağı üzere Hitit dünyasında Hititli çiftçiler orak, tırmık, vb. gibi metal tarım aletleri sıklıkla kullanılmaktaydılar. Boğzaköy (Toker, 2002: 565), Alacahöyük (Koşay, 1941: 7; Koşay-Akok, 1973, 35), Boyalı Höyük (Sipahi, 2013: 257-258), Kaman Kalehöyük (Sipahi, 2004: 181) ve Ortaköy (A. Süel-M. Süel, 2006: 19-20; A. Süel-M. Süel, 2011: 301) kazılarında ele geçirilen bronz oraklar Hititli çiftçilerin çeşitli tarım aletleri kullandıklarını göstermektedir.

3. Kanun Maddelerinde Yer Alan Tarım İlgili Suçlar ve Hukuki Yaptırımları

Anadolu’da M.Ö. 1650-1250 yılları arasında hüküm sürmüş olan Hitit Devletine ait Hititçe yazılmış olan tabletlerde toplumun günlük yaşamına dair belgeler yoktur. Mevcut belgelerin satır aralarında yer alan gündelik hayata dair bilgilerin büyük çoğunlu Hitit yasalarındaki maddelerden anlaşılmaktadır. Hitit yasaları 100’er maddeden oluşan iki seri halindedir. İlk 100 serilik maddeler “eğer bir adam” diye başlayan cürümleri, ikinci 100 serilik maddeler “eğer bir üzüm bağı” diye başlayan tarım ve hayvancılıkla ilgili konuların yer aldığı maddelerdir (Reyhan, 2010: 65-66; Dinçol, A. 1982: Dinçol, B. 2013: 520; Ünal, 2003: 113-114; Memiş, 2006: 153; Doğan, 2012: 72; Deniz, 2015: 238; Collins, 2007: 118).

Hitit Devleti’nin ekonomisinin bel kemiğini diğer tüm Önasya uygarlıklarında olduğu gibi tarıma dayanmaktaydı. Bu durum yasalarda tarımla ilgili pek çok madde yer almasına yol açmıştır. Bu durum Hitit halkının büyük çoğunluğunu çiftçi ya da tarım ile geçim sağladığının göstergesidir. Hitit kanunlarında tarımla ilgili kanunların çokluğu ve cezaların çeşitliliği dikkat çekicidir. Tarımın sürekli ve hayati oluşundan dolayı bazı maddelerde ölüm cezası dahi yer almaktadır (Yiğit, 2002: 766; Taş, 2008: 75; Demirel-Sevim, 2012: 202). Hitit kanunlarında tarım ve tarım ürünleri ile ilgili olan maddelerin daha iyi şekilde anlaşılması, yorumlanması için bazı kanunlar Hammurabi Kanun’larının ve Lipit-Iştar Kanunları ile kıyaslanacaktır.

§ 6. Eğer bir kişi, erkek ya da kadın, yabancı bir kentte ölürse, kimin sınırları içinde ölürse yüz gipeşşar alan kessin ve <mirasçı> kendisi için onları alsın (İmparati, 1992: 39; Doğan, 2012: 109).

6. Madde Açıklama: Kadın ya da erkek bir kişinin bir arazide öldürülmesi durumunda arazi sahibinden ölen kişinin mirasçılarının alacağı tazminat 12.000 m² topraktır olarak belirlenmiştir. Kanun koyucu, arazi sahibi olan kişilerin arazilerinin denetim ve güvenliklerinden bizzat kişiyi sorumlu tutmuştur (Doğan, 2012: 109-110).

§ 26. (1) [...]ekin alanı [...] [...]..ve kendisi için onu [...] [...]...[...] [...]...[...] [...]...adam[...] (İmparati, 1992: 51).

26. Madde Açıklama: Büyük bir kısmı tahrip olan bu kanun maddesi büyük olasılıkla bir erkeğin veya kadının boşanma sırasında ödeyeceği tazminat bedeli hakkında hükümler içermektedir. Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Hitit toplumunda boşanma sırasında verilen nafakanın tarla, bağ ya da bahçe olması gayet doğaldır. Bu uygulama Hititlerden çok sonraları dahi Anadolu toplumlarında uygulanmaya devam etmiştir.

§ 39. (1) Eğer bir kimse [bir başka]sının ekin alanlarını alırsa şahhan’ı [yerine getir]meye [devam etsin], ama eğer [ekin alanlarını] ihmal ederse, [o zaman] ekin alanlarını [bir başka]sı alsın,. O [onları] satmasın (İmparati, 1992: 59).

39. Madde Açıklama: Kendi mülkü olmayan, diğer kişiye tahsis edilmiş tarla söz konusudur. Çünkü bu kişi karşılık olarak bir yükümlülük [şahhan] yerine getirme durumundadır. Bu maddede tarım hayatının sürekliliğinin önemi görülmektedir. Eğer kişi tımar toprağını ekmez ise başka birisi bu toprağı işlemesi için kanunca izin verilmektedir. Bu madde ile devlet kendi arazisi olan şahhan’ın satışını yasaklayarak arazinin her türlü kullanım hakkının devlette kalmasını sağlamıştır.

§ 40. Eğer bir za[naatçı kay]bolursa <ve> bir IL.KI adamı <ona> ortak olmuş <ise> ve IL.KI adamı derse: Bu benim zanaat hakkım<dır>, ama bu benim şahhan<ımdır>: o zaman zanaatçının ekin alanlarını mühür altında elde eder ve zanaatçı hakkını elinde tutar şahhan’ı ifaya dev[am] eder. [Ama]

eğer zanaatçı hakkını reddederse o zaman zanaatçının ekin alanlarını boş ilan eder[ler].ve kent adamları onları işlerler. Eğer kral bir sivil tutsak verirse, o zaman ona ekin alanları tahsis edilir ve o zanaatçı olur (İmparati, 1992: 59-60).

40. Madde Açıklama: Devletin temel geçim kaynağı tarım olduğu için Hitit Kanun koyucuları tımar arazilerinin hiçbir şekilde boş kalmaması için tedbirler almaya çalışmışlardır. Bu maddede iki kişiye ortak kullanım hakkı ile tahsis edilmiş tarım arazisinin hak sahiplerinden birinin kaybolması durumunda tımar arazisini diğer ortağın tek başına işletmesi, aksi takdirde arazinin devlet tarafından alınarak başkasına tahsis edileceği anlatılmaktadır. Hukuk metninde yer alan bu madde ile devlet kendisine ait olan arazilerin boş kalmasını engelleyerek vergi gelirlerinin azalmasını engellemiş, tarım üretiminde ürün düşüşünü engellemeye çalışmıştır.

§ 41 Eğer bir IL.KI adamı kaybolursa ve <bu> IL.KI adamı <bir zanaatçıyla> ortak <ise> ve zanaatçı derse: Bu benim zanaatçı hakkım<dır>, ama bu şahhan<ımdır>: o zaman IL.KI adamının ekin alanlarını mühür altında alır ve zanaatçı hakkını elde tutar ve şahhan'ı ifaya devam eder. Şayet şahhan'ı reddederse, o zaman ekin alanlarını saray için alırlar ve şahhan biter (İmparati, 1992, 61-63).

41. Madde Açıklama: Ortak kullanılan tımar arazisi ile ilgili olan bu madde 40. maddenin devamı niteliğindedir. Ancak bu maddede tımar alanı ve üzerindeki ekinler hakkında hükümler içermektedir. Ortaklardan birinin kaybolması durumunda diğer ortak tımar sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde tarım arazisi ve üzerindeki ürünlerin devlete kalacağı açıkça belirtilmiştir. Bu maddede tarım arazisi üzerinde yetişen hububat ürünlerine sahip çıkılmaması durumunda ürünlerin devlete kalacağı kesin bir şekilde belirtilmiştir. Hitit Devleti'nin en önemli geçim kaynakları arasında yer alan tarımsal üretimin sürekliliği kanun ile koruma altına alınmaya çalışılmıştır.

Tarımsal üretim sadece Hitit Devletinde değil diğer tüm Önasya uygarlıklarında hayati bir öneme sahiptir. Devlete ait araziler ve üzerindeki ürünlerin kullanımını hakkında verebileceğimiz örnekler arasında Babil kralı Hammurabi² Kanun'larının § 36 Bir asker, bir balıkçı ve bir vergi yükümlüsünün tarlası, bahçesi veya evi gümüşe (para karşılığı) verilmeyecektir. § 37 Eğer bir adam, bir askerin, bir balıkçının veya bir vergi mükellefinin tarlasını, bahçesini veya evini satın alırsa, tableti (sözleşmesi) kırılacaktır. Gümüşten (ödediği parayı) kaybedecektir. Tarla, bahçe ve ev sahibine dönecektir. § 38 Bir asker, bir balıkçı veya bir vergi mükellefi, tımarının tarla, bahçe ve evinden (bir kısmını) karısının veya kızının üzerine yapamaz veya borcu için veremez. § 39 Satın alma yoluyla sahip olduğu tarlasından, bahçesinden ve evinden karısına ve kızına yazacaktır ve borcuna karşılık verecektir. § 40 Bir naditum, bir tüccar veya yabancı bir tımar sahibi, tarlasını, bahçesini ve evini gümüşe verecektir. Satın alan, satın aldığı tarlanın, bahçenin veya evin tımar sorumluluğunu yerine getirecektir. § 41 Eğer bir adam, bir askerin, bir balıkçının veya bir küçük tımar sahibinin tarlasını, bahçesini veya evini değişme suretiyle alır ve üste kıymet verirse (öderse) asker, balıkçı veya küçük tımar sahibi tarlasına, bahçesine veya evine döner ve ona verilen ilave kıymeti taşır (geri vermez). § 42 Eğer bir adam, bir tarlayı işlemek üzere kiralarsa tarlada arpa yetiştiremezse ve tarlada iş yapmazsa bu ispat edilecek ve (bitişik) komşunun (ürünü) oranında arpayı tarla sahibine vereceklerdi. § 43 Eğer tarlayı işlemeyip gen bıraktıysa tarla sahibine, (bitişik) komşusundaki gibi arpa verecektir. Gen bıraktığı tarlada gen bozacak, diziye ekim yapacak, tarla sahibine iade edecektir. § 44 Eğer bir adam, gen bir tarlayı üç yıl içinde açmak üzere kiraladıysa, (fakat) kol atıp (tembelleşip) tarlayı açmazsa dördüncü yılda gen bozulacak, kesek kıracak ve arka ekim yapacak, tarla sahibine iade edecektir. Her 18 IKU için 10 GUR arpa sayacaktır (ölçecektir) yer almaktadır (Tosun-Yalvaç, 2002: 189; Oates, 2015: 78-80). Gerek Eski Babil Devleti'nde gerekse de Hititlerde tarımsal üretim devletin devamı için önemli olduğundan dolayı tımar arazileri başkasına devredilemez, alınıp-satılamaz, üzerine borç bırakılamaz, borca karşılık teminat gösterilemezdi. Babil ve Hitit kanunlarında yer alan bu maddelerle devlete ait olan tarım arazileri sürekli şekilde devletin konturölünde kalıyordu.

² M.Ö. 1792-1750 yılları arasında Babil Krallığında hüküm sürmüş olan Hammurabi'ye ait kanunlarda devlete ait toprakların kullanımı ile ilgili maddeler yer almaktadır. Detaylı bilgi için Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 107-112; Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 140-146; Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, Ankara: Dost Kitapevi, 136-146.

§ 44. B. Eğer bir kişiyi biri arındırırsa, <törenden> arda kalan şeyleri de yakma yerine götürsün. Eğer birinin ekin alanına ya da evine götürürse büyü<dür><ve>kralın yargısı<altına girer> (Dinçol, B. 2013: 528; İmparati, 1992: 65).

44. Madde Açıklama: Hitit arınma törenleri hakkında bir maddedir. Bir kişinin üzerindeki büyü ya da kötü şeyleri kaldıran kişi ritüelden arda kalan maddelerin tümünün yakarak yok etmek zorundadır. Ritüelden kalan herhangi bir objenin ekin tarlasına veyahut başka bir yere götürülmesi kanun tarafından büyü yapıldığı şeklinde yorumlanacak, bu suçu işleyen kişinin cezasını da kral verecektir (Erginöz, 1999: 99). Bu maddede ekin arazisini ve evin aynı eşdeğer ölçüde tutulması, ekin arazisinin hane mahremiyeti ile aynı ölçüde olması Hitit toplumu için tarımın ne denli önemli olduğunun bir başka göstergesidir.

§ 46. Eğer bir kentte biri bazı ekin alanlarını şahhan yükümü altında armağan olarak elinde tutarsa, eğer ona bir bütün ekin alanı verilimi <ise>, luzzi'yi ifa etsin, eğer ona az ekin alanı verilmiş <ise>, luzzi'yi ifa etmesin, ama babasının evinde yerine getirilsin. Eğer armağan beyinin ekin alanları zanaatçı hakkı olarak bir kenara konursa ya da kent insanları bir ekin alanı verirlerse, o zaman luzzi'yi ifa etsin (İmparati, 1992: 65-67).

46. Madde Açıklama: Bu maddede kral tarafından armağan veya hediye olarak bir kişiye verilen tımar topraklarından bahsedilmektedir. Tımar alanı verimli ve büyük ise hediye edilen kişi tımar sorumluluklarını yerine getirmeli, ama tımar arazisi küçük ve verimsiz ise kişi tımar sorumluluklarını yerine getirmek zorunda değildir. Ancak armağan edilen arazi yerine kent insanları tarafından başka bir tımar alanı kişiye tahsis edilirse, kişi tımar sorumluluklarını yerine getirmek zorundadır (İmparati, 1992: 65).

§ 47. Eğer ekin alanlarını kralın armağanı olarak biri elinde tutarsa, luzzi ifa etmesin; kral bir masadan bir ekmek alır ve ona onu verir. Eğer bir zanaatçının bütün ekin alanlarını biri satın alırsa luzzi'yi ifa etsin. Eğer alanların büyük bir bölümünü satın alırsa luzzi'yi yapmasın. Ama eğer ekin alanları zanaatçı hakkı olarak bir yana ko<nu>rsa ya da kent insanları <onları> verirse, luzzi'yi ifa etsin (İmparati, 1992: 67).

47. Madde Açıklama: 46. Maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede kralın herhangi bir kişiye armağan ettiği araziler tımandan muaf tutulmuştur. Kişi bu arazide tımar sorumluluğunu yerine getirmez. Ancak bu arazinin büyük bir kısmının satılması ya da zanaatçı hakkı olarak devredilmesi halinde tımar yükümlülüğü yeniden başlamaktadır.

§ 48 Bir 'mahpus' luzzi'yi ifa etsin ve bir 'mahpus' ile ticaret hiç kimse yapmasın, oğlunu, ekin alanını, bağıni hiç kimse satın almasın. [ki]m (kendisi için) bir 'mahpus' la ticaret yaparsa, o zaman o ticaretten [vazgeç]in: 'mahpus' ticarete koyduğunu o zaman geri als[ın] (İmparati, 1992: 67-69)

48. Madde Açıklama: Mahkûmların tarım işi ile uğraşması istenilmiş ticaret yapmaları yaptırımları yasaklanmıştır. Hitit coğrafyasında yaşayan herhangi bir kişi mahkûmla ticaret yapmış ise alım satımı yapılan ürünlerin geri alınması kanun tarafından istenilmiştir. Yine bu kanun maddesinde mahkûm kişiye ait arazilerin diğer kişilerce alım satımı yasaklanılmıştır. Devlet bazı vatandaşlarının tarım sektörü dışına çıkmasını kanunun maddesi ile engellemiş, tarımsal üretimde yaşanabilecek ürün düşüşleri engellemeye çalışılmıştır.

§ 50 Nerik'te, A[rinna]'da, Ziplanta'da hüküm süren ... adamı, her ülkedeki din adamları, Onların evleri muaf <olsunlar> ve onların 'hissedarları' luzzi'yi yerine getirsinler. Arinna'da on birinci ay geldiği zaman, on[un evinin]kapısında bir Eja ağacı görülebilen mu[af] <tr> (İmparati, 1992: 69-71)

50. Madde Açıklama: Bu kanun maddesinde Nerik, Ziplanta ve Arinna'da yaşayan din adamlarının vergiden hangi durumlarda muaf oldukları belirtilmektedir. Burada kast edilen din adamı yüksek düzeyde bir din görevlisine işaret etmektedir. LÚ.UK. KI.E (İmparati, 1992: 69) günümüzdeki anlamı ve iş görevinin karşılığı tam olarak bilinmemektedir.

Eja ağacı vergi yükümlülüğünden muafiyetin simgesi, tanrıyla aynı zamanda ülkeye refah, huzur, bolluğun simgesi olarak görülmektedir. *Eja ağacı* halkın üzerine düşen vergilerin azalacağına işaret olabilir. Bu ağacın on iki ay yeşil kalmasından dolayı çam ağacı olabileceği düşünülmektedir. Ancak İmparati Telipinu mitosunda ve Friedrich'in (Friedrich, 1952: 40) sözlüğünün tersine bu ağacın sürekli yeşil kalan bir ağaç olmadığını düşünmekte, on birinci ayda tanrısal bir lütuf ile yeşeren bu sayede vergiden muaf kıldıran bir ağaç olduğunu düşünmektedir (İmparati, 1992: 221-222).

§ 53. *Eğer bir zanaatçı ve onun hissedarı birlikte bulunuyorlarsa, aralarında düşman oldukları ve evlerini bölüştükleri zaman, eğer onların ekin alanlarında on kişi <varsa>, yedi kişiyi zanaatçı alsın ve üç kişiyi onun 'hissedar'ı alsın: ekin alanlarında öküzleri<ve> koyunları aynı şekilde bölünler. Eğer kralın bir armağanı bir <tanıtma belgesinin>levhasıyla biri elinde tutarsa ve şayet eski bir ekin alanını bölüşürlerse, o zaman armağanın iki bölümünü zanaatçı alsın ve bir bölümünü onun 'hissedar'ı alsın (İmparati, 1992: 73).*

53. Madde Açıklama: Mal paylaşımı ile ilgili olan bu maddede iki ortaklı mal paylaşımında tarım arazisinde kullanılan kölelerden yarıdan çoğunu zanaatçının geri kalan kısmında diğer ortağa kalması şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Kralın hediye ettiği bir tarım arazisinin paylaşımında $\frac{3}{2}$ 'sini zanaatçı $\frac{3}{1}$ 'ini diğer hissedarın alması şeklinde madde eklenilmiştir. Bu maddede kanun koyucu mal, köle ve arazi paylaşımında zanaatçıdan yana olmuş, zanaatçının diğer ortaktan daha fazla pay alması yönünde hüküm koymuştur.

§ 56. *Müstahkem bir kente doğru (karşı) kralın bir seferine girişmekten, bir bağı kesmekten, maden işçilerinin hiçbiri muaf <olmasınlar>: bahçıvanlar her <anlamda> açıkça luzzi 'yi (tam anlamıyla bütün luzzi 'yi) yerine getirsinler (İmparati, 1992: 75).*

56. Madde Açıklama: Sefer sırasında bağların hiçbir şekilde tahrip edilmemesi hakkında hükümler bulunmaktadır. Maden işçileri dâhil ordunun içinde yer alan tüm askeri gruplar bu suçtan muaf olmayacağı kanun maddesinde açıkça belirtilmektedir. Üzüm Hitit coğrafyasında en çok yetişen ürün olması ve dini ritüellerde kullanılması bakımında oldukça önemlidir. Hitit Hukukunun 185. Maddesinde bir *IKU* bağın bedeli bir mina gümüş olarak belirlenmiş olması da üzümün Hitit dünyasındaki yeri ve öneminin göstermektedir. Önasya toplumları için silah, günlük kullanım eşyalarının yapımı, çeşitli araç-gereçlerin üretimi için hayati öneme sahip olan madenleri yer altından çıkaran madencilerin dahi bu hükümden muaf olmamaları tarım ürünlerine verilen önem açısından oldukça önemlidir.

§ 72. *Eğer bir öküz birinin ekin alanında ölürse, alanın sahibi iki öküz versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır (İmparati, 1992: 83).*

72. Madde Açıklama: Bir öküzün bir kişinin ekin alanında ölmesi durumunda tarla sahibi öküzü ölen kişiye iki öküz vermesi kanun koyucu tarafından belirlenmiştir. Öküz her ne sebeple ölürse ölsün tarla sahibi öküz için ödeme yapmak zorundaydı. Bu madde ile öküz sahibi ve öküzü kiralayan kişi arasında yaşanabilecek olan husumet önlenmeye çalışılmış, kiracının hayvanı çok çalıştırması, hayvana kötü davranması engellenmiştir.

§ 78. *Eğer bir öküz kiralanırsa ve onun üzerine bir ... ya da bir ... koyarsa <ve>onun sahibi onu ortaya çıkarırsa, bir parısu buğday versin (İmparati, 1992: 87).*

78. Madde Açıklama: Tarım alanın sürülmesi gibi işler için kullanılacak olan saban öküzünün kullanımı hakkında bilgiler veren bu maddede kiralayan kişinin öküze, derisine vb... zarar vermesi durumunda öküzün sahibine kiralama bedeline ek olarak bir parısu buğdayı tazminat olarak vermesi kanun tarafından belirlenmiştir. Tarla ya da bağ işlerinde kullanılmak için kiralanan öküzde oluşabilecek herhangi bir küçük hasarda kanun koyucu kira bedeline ek olarak 150 litre buğdayı ceza olarak belirlemiştir (Tablo 1). Lipit-İstar kanunlarının § 34-37 maddeleri³ ve Hammurabi Kanun'larının § 245-

³ Lipit-İstar kanunlarının § 34-37. Maddeleri öküz kiralama ile ilgili hükümler içermektedir. "§ 34 Eğer bir adam bir öküz kiralarsa sırtını (boyunduruktan dolayı) zedelerse fiyatının üç katını tartacaktır. § 35 Eğer bir adam öküz kiralarsa, (onun) gözüne zarar verirse fiyatının yarısı kadar tartacaktır. § 36 Eğer bir adam öküz kiralarsa, boynuzunu kırarsa fiyatının $\frac{1}{4}$ 'nü

248. maddelerinde⁴ öküz kiralama ücreti ve kiralayan kişi tarafından hayvanın kullanımı sırasında oluşacak insan kaynaklı zararların karşılanmasında gümüş üzerinden tazminat cezaları verilirken, Hitit Kanunlarında ise kiralama ücreti ve kullanım sırasında oluşacak zararlardan dolayı ortaya çıkan cezalar buğday üzerinden ödenebilmekteydi (İmparati, 1992: 87).

§ 79. *Eğer birkaç öküz bir ekin alanına giderlerse <ve> alanın sahibi onları bulursa bir gün için <onları> boyunduruğa koşabilir. Yıldızlar geldiği anda o zaman <onları> sahiplerine geri itelesin (İmparati, 1992: 87).*

79. Madde Açıklama: Ekili bir tarım arazisine girip ekinlere zarar veren hayvanlarla ilgili olan bu maddede zarara uğrayan kişi ekin arazisine giren hayvanları bir gün boyunca kendi işinde kullanması, bu sayede uğradığı zararı karşılayabileceği kanun tarafından belirtilmiştir. Kanun koyucu tarla sahibi akşam olduğu zaman hayvanların sahibine teslim edilmesini maddeye ekleyerek iki taraf arasında oluşabilecek gerginlikleri engellemiş, iki tarafında haklarını güvence altına almıştır. Ancak ekili olan tarlaya küçükbaş hayvan sürüsünün girmesi durumunda ne olacağı, zarara uğrayan tarla sahibinin zararını nasıl karşılayacağı bu maddede belirtilmemiştir.

§ 83. *Eğer gebe bir dişi domuzu biri çalarsa, altı şekel gümüş versin. süt domuzları da hesaplanır: iki süt domuzu için bir pa buğday versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırsın (İmparati, 1992: 89)*

83. Madde Açıklama: Domuz hırsızlığı yapan kişiler hakkında maddi cezaların uygulanacağına dair ibarelerin yer aldığı bu hukuk maddesinde büyük dişi domuz çalan kişilere 6 şekel gümüş, yavru süt domuzu çalan kişilere ise iki yavru için bir pa buğday cezası verileceği belirtilmiştir. Bu maddede olduğu gibi Hitit yasalarında birçok suçun cezası tarım ürünüyle özellikle arpa ya da buğday ile ödeniyordu.

§ 85. *Eğer bir küçük genç domuzu biri kesip alırsa <ve> çalarsa. [... buğday] versin (İmparati, 1992: 91).*

85. Madde Açıklama: 83. Maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede ise domuz yavrusunun ahırdan çalınması, ipinin kesilerek çalınmasına karşılık... buğdayın çalan kişi tarafından ceza olarak ödeneceği belirtilmiştir. Hırsızlık suçuna karşı verilen cezaların tarım ürünü ile ödenmesi Hitit toplumunun bir tarım toplumu olduğunu ve tarım ürünlerinin günlük yaşamın her alanında kullanıldığını göstermektedir.

§ 86. *Eğer bir domuz buğday yığınınına ya da bir ekin alanına <ya da> bir bahçeye giderse ve buğday yığınının, alanının <ya da> bahçenin sahibi <onu> vurursa ve o ölürse, o zaman o sahibine yeniden versin: ama eğer onu vermezse, o zaman o hırsız olur (İmparati, 1992: 91).*

86. Madde Açıklama: Bağ, bahçe ya da ekin yığınınına girerek zarar veren bir domuzun zarara uğrayan kişi tarafından öldürülmesinin işlendiği bu kanun maddesinde bağ, bahçe ya da ekin sahibi öldürdüğü domuzu sahibine iade etmesini aksi takdirde hırsız konumuna düşeceği belirtilmiştir. Zarara uğrayan kişinin domuzun ölüsünü mü yoksa ücretini mi sahibine iade edeceği kanunda açıkça belirtilmemiştir.

§ 96. *[Eğer] <öztür> bir adam bir ambar<da> hırsızlık yaparsa [ve] ambarın [buğdayı]nı bulursa ambarı buğdayla doldursun ve on iki şekel gümüş versin: ve <böylece suçu> [evinden uzaklaştırır] (Reyhan, 2017: 48; İmparati, 1992: 95-97).*

ödeyecektir. § 37 Eğer bir adam öküz kiralarsa, kuyruğunu zedelerse fiyatının ¼'nü ödeyecektir" (Tosun-Yalvaç, 2002: 69-70).

⁴ Hammurabi Kanunlarının § 245-248. Maddeleri saban öküzü kiralınması ile ilgili maddeler içermektedir. "§ 245 Eğer bir adam, bir öküz kiralayıp ihmâl ile veya dayakla ölümüne sebep olursa, öküz sahibine, öküz yerine öküz ödeyecektir. § 246 Eğer bir adam, bir öküz kiralayıp ayağını kırar, boyun liflerini keserse, öküz sahibine öküz yerine öküz ödeyecektir. § 247 Eğer bir adam, öküz kiralayıp gözünü kör ederse fiyatının yarısı kadar gümüşü öküzün sahibine verecektir. § 248 Eğer bir adam, bir öküz kiralayarak, boynuzunu kırar, kuyruğunu keser, veya sırtının etini sıyrırırsa fiyatının¼'nü gümüş olarak verecektir" (Tosun-Yalvaç, 2002: 208-209).

96. Madde Açıklama: Özgür bir Hititli hırsızlık yaparsa ve çaldığı buğdaylar ambarından çıkarsa çaldığı buğdayları sahibine iade etsin ve 12 şekel (148.6 gr) gümüş para cezası ödemelidir. Hırsızlık yapan kişi kanun gösterdiği bu yolu izlerse affedilecek, aksi bir durumda cezalandırılacaktır.

§ 97. *Eğer bir köle bir ambar<da> hırsızlık yaparsa ve ambarın [buğdayını bulurs]a, ambarı buğdayla doldursun ve altı şekel gümüş versin: ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır (Reyhan, 2017: 48; İmparati, 1992: 97).*

97. Madde Açıklama: 96. Maddenin devamı olan bu kanun maddesinde ambardan buğday çalan kişi köle ise buğdayı sahibine iade edip, 6 şekel (74.4 gr) gümüş ödeyerek işlediği suçtan kurtulabilirdi. Hitit hukukunun geneli incelendiği zaman kölelere hür insanların yarısı kadar ceza verildiği görülmektedir.

§ 101. *Eğer bir bağı [ya da] bir bağ çubuğunu ya da bir ... ağacını [ya da soğanları bi]ri çalarsa, eskiden [bir bağ için bir ş]ekel gümüş, bir bağ çubuğu için bir şekel gümüş, [bir ... ağacı için bir şekel] gümüş, bir çile soğan için bir şekel gümüş [veriliyordu] ve [...]sının üzerine bir değnek vuruyorlardı: [eskiden böy]le yapıyordu ve şimdi, eğer özgür bir adam <ise>altı şe[kel gümüş vers]in ve eğer bir erkek köle <ise> üç şekel gümüş versin (İmparati, 1992: 119).*

101. Madde Açıklama: Bir bağdaki üzümü ya da ağacındaki meyveleri ya da bir çile soğanı çalan kişiye bir şekel gümüş vesının üzerine bir değnek sopa vurulması cezası veriliyordu. Kanun maddesinde yapılan değişiklikle bu maddede yer alansını üzerine vurulan sopa cezası kaldırılmış; özgür erkekler için 6 şekel gümüş, erkek köleler için 3 şekel gümüş para cezasına çevrilmiştir (Tablo 1). Kaba şiddete dayalı bedeni bir ceza kaldırılarak yerine para cezası getirilmesi Hitit Hukuku'nun insancıl bir bakış açısına sahip hukuk olduğunun göstergesidir. Hrozny ve Neufeld'e göre burada geçen ağaç armut ağacıdır (İmparati, 1992: 119).

§ 103. *[Eğer bir ekin]i biri çalarsa, eğer bir gipeşsar'lık [ekin] <ise> o z[aman] onu yeniden eksin ve bir şekel gümüş [versin: eğer] iki gipeşsar'lık ekin <ise> o zaman yeniden onları [eksi]n ve iki şekel gümüş versin (Erkut-Reyhan, 2012: 82).*

103. Madde Açıklama: Ekin hırsızlığı ile ilgili olan bu kanun maddesinde bir gipeşsar'lık ekin alanı kadar ürün çalan kişi, çaldığı ürünü zarara uğrayan kişinin tarlasına yeniden ekmesi ve bir şekel gümüş para cezası ödemesine, 2 gipeşsar'lık ürün çalan kişinin zarara uğrayan kişinin tarlasını ekmesine ve 2 şekel gümüş para cezası ödemesine hükmetmiştir.

Ekin anlamı verilen arşi terimiyle ilgili olarak Neu-Feld ağaç değil bir ya da iki gipeşsar'lık toprak alanını örtmeye yetecek daha küçük bitkilerin söz konusu olduğunu vurgulamaktadır (İmparati, 1992: 121).

§ 104. *[Eğer bir bağı <ya da> bir elma ağacını <ya da>] bir dağ elmasını ya da bir ... ağacını keserse, [... şekel gü]müştür versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır (İmparati, 1992: 121).*

104. Madde Açıklama: Bu kanun maddesinde bağ, elma ağacı, dağ elması, armut ya da muşmula ağacını kesen kişi ...şekel gümüş para cezası ödeyerek işlediği suçtan kurtulabileceğine dair hükümler içermektedir. Metinde geçen ... ağacı Goetze'ye göre armut ya da muşmula ağacıdır (İmparati, 1992: 121).

Lipit-Iştar⁵ kanunlarının § 10. Maddesinde “Eğer bir adam kişi bir adamın bahçesinden ağaç keserse ½ mana (yak.125 gr) gümüş tartacaktır” hükmü yer almaktadır (Tosun-Yalvaç, 2002: 64). Hammurabi Kanun'larının § 59. Maddesinde ise “Eğer bir adam, bahçe sahibi olmaksızın adamın bahçesinden ağaç keserse ½ MANA (yak. 125 gr) gümüş tartacaktır” ibaresi yer almaktadır (Tosun-Yalvaç, 2002: 191).

⁵ M.Ö. 1934-1924 yılları arasında Mezopotamya'nın İsin Kenti'nde hüküm sürmüş olan Kral Lipit-Iştar'ın sosyal alanda yaptığı reform çalışmalarında ağaç kesme ile ilgili maddeler yer almaktadır. Detaylı bilgi için Köroğlu, K. (2006), *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 98-99; Kinal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 137-138.

Hitit kanunlarının 104. ve 105. Maddeleri ağaç kesmeye ya da ağaca zarar vermeye yönelik olup, meyve ağacını yakan kişiye 6 shekel (yak. 75 gr) gümüş para cezası hükmü konmuştur.

§ 105. [Eğer biri bir ateş] yakarsa ve (kendi)<ateşi> mey[ve] içindeki [bir bağı] içte yakalarsa, eğer bağları, dağ elmalarını ya da ... [ağaçlarını] yakarsa, bir ağaç için (6) altı shekel gümüş versin, ekini yeniden eksin. ve<böylece suçu> evinden uzaklaştırır. Ve eğer bir erkek köle <ise>, üç shekel gümüş versin (Ünal, 2013: 115; İmparati, 1992: 121-122).

105. Madde Açıklama: Kontrolsüz bir şekilde yakılan ateş sonucunda bir bağadaki meyve ağaçlarının yanmasına neden olan kişi yanan her bir ağaç için 6 shekel gümüş ödeyecek ve ekili bir alan da zarar görmüşse bu alanı yeniden ekecektir. Yangına sebep olan kişi bir köle ise 3 shekel gümüş para ödeyerek cezasını çekecektir.

§ 106. . Eğer kendi ekin alanına biri ateş taşarsa ve meyveli <bir ekin alanı içine><onu> salarsa <ve> o alan yanarsa, kim onu yakarsa, o zaman kendisi için yanan alanı alsın, ama iyi bir alanı alanın sahibine versin ve <o> kendisi için <onu> biçsin (Erkut-Reyhan, 2012: 82; İmparati, 1992: 123).

106. Madde Açıklama: 105. Kanun maddesinin devamı olan bu maddede kontrolsüz bir şekilde ateş yakan ve bir kişinin ekin alanına zarar veren kişi tarlası yanan kişiye iyi bir ekin alanı verecek, yanan ekin alanını kendisi alarak cezasını çekecektir.

§ 107. Eğer bir kişi ekilmiş bağlara koyunları salarsa ve <bağlara> zarar verirse, eğer meyveli <iseler> bir IKU için on shekel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır, ama eğer boş <iseler> üç shekel Gümüş versinler (İmparati, 1992: 123; Ünal, 2003: 115).

107. Madde Açıklama: Ekili bir tarlaya ya da meyveli bir bağa koyun girmesi halinde bir IKU alan için koyunların sahibi tarla sahibine 10 shekel gümüş tazminat verecek, eğer arazi boş ise koyunların sahibi tarla sahibine 3 shekel gümüş tazminat ödeyecektir.

§ 108. Eğer bağ çubuklarını çitlerle çevrili bir bağdan biri çalarsa, eğer yüz ağaç <ise>, altı shekel gümüş versin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır: ama eğer çitlerle çevrilmemiş bir <bağ ise> ve bazı bağ çubuklarını çalarsa, üç shekel gümüş versin (İmparati, 1992: 125).

108. Madde Açıklama: Etrafı çitlerle çevrili bir bağdan 100 adet asma çubuğu çalan kişiye 6 shekel gümüş para cezası, etrafı çitlerle çevrili olmayan bağdan asma çubuğu çalan kişiye 3 shekel gümüş para cezası verilecektir. Bu maddede bağın etrafının çit ile çevrili olması yani özel mülkiyet alanının sınırlarının belirli olması ceza miktarını katlamaktadır.

§ 109. Eğer bir fidanlıktan meyve ağaçlarını biri bir tarafa koyarsa <el koyarsa>, eğer yüz ağaç <ise>, altı shekel gümüş versin (İmparati, 1992: 125).

109. Madde Açıklama: Bir meyve fidanlığından 100 adet meyve fidanı çalan bir kişiye 6 shekel gümüş para cezası verilmesine kanun tarafından hükmedilmiştir. Bu fidanların küçük olmasından dolayı 100 adedi için bu para cezası istenmiştir. Aksi takdirde 105. Maddede kontrolsüz bir şekilde yanan her bir meyve ağacı için 6 shekel gümüş para cezası verildiği görülmektedir. Bu iki maddede belirleyici özellik ise ağacın meyve verme durumuna gelip gelmediğine bakılmasıdır.

§ 112. [Eğer sivi]l [tutsaklara] bir zanaatçı ekin alanı <ve> buğday verilirse, [üç yıl boyunca şahhan] yerine getirmesinler, ama dördüncü yıl şa[hhan'ı] zanaatçıların aynı oranında yerine getirmeye başlasın (İmparati, 1992: 127).

112. Madde Açıklama: Sivil tutsaklara verilen tımar ve tohumluk buğdayla ilgili bir maddedir. Maddeye göre sivil bir tutsağa verilen tımar arazisinden 3 yıl boyunca vergi alınmayacağı, 4. yıldan itibaren vergi alınacağına dair hüküm içermektedir. Kanun maddesinde geçen sivil tutsaklar savaş esirleri ya da gönüllü göçmenler olan NAM.RA'lar olabilir (Ünar, 2017: 571-573).

§ 113. [Eğer ...] bir bağı biri keserse kesilmiş [bağı]o alsın ve iyi bir bağı bağıın [sahibi]ne versin ve bu kendisi için onu kesmeye devam etsin, [ta k]i onun bağı <kendi bağı> yeniden doğrulsun, [... al]sın. [... al]sın (İmparati, 1992: 127-129).

113. Madde Açıklama: Bu kanun maddesinde bir bağa zarar veren kişi zarar verdiği bağıın sahibine iyi bir bağ verecek, zarara uğrayan bağıdan kendisinin alacağına dair hükümler içermektedir. Bağı tahrip edilen kişiye yeni ve iyi bir bağ verilmesiyle kişinin hakkı kanunca korunmuş, tarım ve dolayısıyla üretim üretiminin kesintisiz bir şekilde sürekliliği sağlanmıştır.

§ 146. Eğer bir evi ya da bir köyü ve bir bahçeyi ya da bir otağı biri satışa çıkardıysa ve bir [başka]sı giderse ve <ona=işe> önceden zarar verirse ve o bir iş [üzerine]bir iş yaparsa, suçlu bir mina gümüş versin [kişiden] tam [il]k alış fiyatlarıyla satın alsın (Doğan, 2012: 143; İmparati, 1992: 143-145.).

146. Madde Açıklama: Bir otağın, bahçenin, evin ya da köyün satışından önce bir kişi bu alanlara zarar verirse 1 mina gümüş para cezası öder ve satıcıdan bu yeri alır. Kanun koyucu satış yapacak kişinin malına zarar veren kişiye ağır bir para cezası verirken, zarar gören yerin satışının zor olacağı ve satıcının mağdur olacağını bildiği için satışta olan yerin zarar veren kişi tarafından alınması yönünde hüküm vermiştir.

§ 158. Eğer bir adam ücreti karşılığında işe giderse, ekin demetleri bağlanır, nakil arabaları<üstüne onları> alır, saman evi<ne><=ambara><onları> kapatır, harman için yer temizlenir, [üç] ay için onun ücreti otuz PA buğday <dir>. Eğer bir kadın ürün kaldırma için/sırasında ücret karşılığında işe alınırsa, iki ay için <işveren> on iki PA buğday versin (Murat, 2016: 74; Karauğuz, 2006: 20; İmparati, 1992: 149-151).

158. Madde Açıklama: Mevsimlik tarım işçileri ile ilgili bu kanun maddesinde ekinleri olgunlaşmış bir tarlada 3 ay boyunca çalışacak ekinleri biçerek demetler haline getirecek, taşıma aracına yükleyerek harman yerine taşıyıp harmanını yapacak ve ambara taşıyacak bir erkek işçi için 30 pa buğday ücret belirlenmiştir (Tablo 2). Aynı işi iki ay çalışma süresi ile yapacak kadın işçi için 12 pa buğday ücret olarak belirlenmiştir (Tablo 3). Erkek ve kadın işçi fiyat ücretindeki bu değişkenlik beden gücüne dayalı farktan kaynaklanmaktadır (Reyhan, 2010: 74-vd; Darga, 2013:, 193). Bu verilerden ortaya çıkan bir başka sonuç işgücü zaman ilişkisidir. Uzmanlık gerektiren bir işin karşılığında ödenen ücretin iş bitiminde ödenmesi ve yapılan işe karşılık belirli bir zaman belirtilmemektedir (Reyhan, 2010: 71).

§ 159. Eğer çift öküzlerini biri boyunduruğa koşarsa, yarım PA buğday onun ücreti<dir>. <ya da: onların kira bedeli ?> (İmparati, 1992: 151).

159. Madde Açıklama: Bir çift saban öküzünün kira bedeli ½ pa buğday olarak belirlenmiş, kiralama sırasında ya da ücret ödeme sırasında yaşanabilecek sorunlar kanun maddesi ile önceden engellenmiştir. Tıpkı Hitit Kanunlarında olduğu gibi Hammurabi Kanunlarında da tarla işlerinde kullanılmak için kiralanılacak öküzlerin kira bedeli arpa cinsinden kanunlarca önceden belirlenmiştir. Hammurabi Kanun'larının § 242 "Eğer bir adam, bir öküzü bir yıllığına kiralarsa, dip (sabana bağlı öküzün) emeği karşılığı 4 GUR(1200 litre) arpa, § 243 Orta öküzün bedeli karşılığı 3 GUR (900 litre) arpa sahibine verilecektir" (Tosun-Yalvaç, 2002: 208). Yine Hammurabi Kanun'larının § 268. Maddesinde "Eğer bir adam, bir öküzü harman için kiralarsa, bedeli 2 sütum (20 litre) arpadır" hükmü geçmektedir (Tosun-Yalvaç, 2002: 210.). Hitit Kanun'larında bir saban öküzünü kiralamanın bedeli yıllık yak. 9.125 litre arpadır. Hitit coğrafyasında saban öküzünün yıllık kira ücreti Mezopotamya coğrafyasının yarısı kadardır.

§ 160 Eğer bir demirci bir buçuk mina <ağırlığında> bir çörten yaparsa, bir buçuk PA buğday onun ücreti<dir>. iki mina ağırlığında bir balta yapan kimsenin ücreti bir PA kızıl buğdaydır (İmparati, 1992: 151).

160. Madde Açıklama: Demirci ustası tarafından yapılan 1 mina ağırlığındaki çörten için usta 1.5 pa buğday ücret, 2 mina ağırlığındaki balta için 1 pa kızıl buğday ücret alacağı kanun tarafından belirlenmiştir (Tablo 4). Hitit kanunları hazırlanırken bir takım işgücü gerektiren uğraşlar ve zanaat

kolları için istenilecek ücretler devlet tarafından belirlenerek merkezi fiyat politikası uygulanmıştır. Hitit Dönemi Anadolu'sundaki bazı tarım ürünleri ve fiyatları için Tablo 3'e bakınız.

§ 161. *Eğer bir mina ağırlıkta bir balta yaparsa ücreti bir PA buğday<dir> (Reyhan, 2017: 83; İmparati, 1992: 151).*

161. Madde Açıklama: 160. Maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede bir demirci ustası 1 mina ağırlığında bir balta yaparsa 1 pa buğday ustaya ücret olarak ödeneceği kanun tarafından belirlenmiştir (Tablo 4).

§ 166. *Eğer tohum üzerine biri <başka> bir tohum serperse, onun ensesi saban üzerine koyulsun, (iki) koşum öküzü bağlansın, birinin (onun) yüzü bu tarafa doğru, diğerinin (onun) yüzü o tarafa doğru çevrilsin: adam ölsün ve öküzler ölsünler ve alana daha önce ekin ekmiş olan kimse, o zaman o kendisi için <onu> alsın. Eskiden böyle yapıyordu (İmparati, 1992: 155-157; Reyhan, 2017: 83; Dinçol, B. 2013: 522).*

§ 167. *ve şimdi bir koyun adamın (onun) yerine çekilsin, iki koyun öküzlerin yerine çekilsin, otuz ekmek, üç kap iyi cins bira versin ve yeniden arınsın ve alanı daha önce ekmiş olan kimse o zaman o kendisi için <onu> biçsin (Dinçol, B. 2013: 522; İmparati, 1992: 157).*

166. ve 167. Maddelerin Açıklaması: Birbirinin devamı olan bu iki maddede Hitit Hukuku'nda oldukça nadir görülen idam (ölüm) cezası ve uygulamasından bahsedilmektedir. Ekili bir tarlayı sahibinden habersiz yeniden eken kişi, iki öküz arabası arasına bağlanılarak vücudu parçalanacak şekilde çok ağır bir şekilde ölüme mahkûm edilecektir. 167. Maddede bu idam şeklinin artık uygulanmayacağı, suçu işleyen kişinin yerine bir koyuna bu işlemin uygulanacağı şeklinde değiştirilmiştir.

Hitit ekonomisinin temelini tarımın oluşturduğu göz önüne alındığında ve dönemin şartlarında suçu kanıtlama ya da belgelendirme olanaklarının kısıtlı olduğundan dolayı ekilmiş bir arazi üzerinde bir başkasının yeniden işlem yapmaması için bu denli ağır bir ceza kanun maddesine eklenmiştir. Kanunda daha sonradan yapılan değişikliklerle suçu işleyen kişi yerine koyunun cezalandırılması şeklinde yapılan değişiklik Hitit Hukuku'nun insancıl bir yaklaşım tarzına sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

§ 168. *Eğer bir ekin alanın sınırlarını biri ihlal ederse, bir aggala götürsün: ekin alanının sahibi bir gipeşşar alan kessin ve kendisi için <onu> alsın. Ve sınırı ihlal eden kimse bir koyun, on ekmek, bir kap iyi cins bira versin ve yeniden alanı arındırsın (Erkut-Reyhan, 2012: 82; İmparati, 1992: 157-159).*

168. Madde Açıklama: Komşu iki tarla arasında yaşanan sınır ihlali hakkında olan bu maddede ise sınır ihlalini yapan kişi 1 gipeşşarlık alanı, 1 koyunu, 10 kurban ekmeğini ve 1 kap iyi cins birayı sınırı ihlal edilen kişiye vermesi yönünde hüküm belirtilmiştir.

§ 169. *Eğer bir ekin alanını bir satın alırsa ve <onun> sınırını ihlal ederse iri bir ekmek alsın ve Güneş Tanrısı için <onu> parçalasın ve desin: 'Benim terazimi toprağa diktin': şu şekilde desin: <ey> Güneş Tanrısı, <ey> fırtına tanrısı, karşıtlık sebebi yoktur (Erkut-Reyhan, 2012: 82; İmparati, 1992: 159).*

169. Madde Açıklama: Bir önceki maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede ise bir kişi satın aldığı ekin alanının sınırını ihlal ederse büyük bir ekmeği Güneş Tanrısı'na kurban ederek suçundan dolayı tövbe etmesi yönünde hüküm verilmiştir.

§ 183. *üç PA kızıl buğdayın bir şekel gümüş, dört P[A ... şekel gümüş], bir PA şarabın yarım şekel gümüş, <bir> PA[-nı] şekel gümüş], bir IKU sulanmış ekin alanının üç [şekel gümüş bedeli <vardır>]. bir IKU... ekin alanının iki şekel gü[müş] bedeli <vardır>, eğer buna bitişik bir ekin alanı <ise>, bir şekel gü[müş] bedeli vardır>] (İmparati, 1992: 171).*

183. Madde Açıklama: Ticareti yapılan ürünlerin fiyatlarının belirtildiği bu maddenin konumuzla alakalı kısmı 5, 6-7. maddeleridir. Sulama imkânları iyi durumda olan bir ekin alanı için 3 şekel gümüş, sulama

olanakları biraz daha az olan ekin alanı için 2 *şekel* gümüş ve sulama olanağının çok az olduğu ekin alanı için 1 *şekel* gümüş fiyat ücret kanun tarafından belirlenmiştir.

§ 185. Bir IKU bağın bedeli bir mina gümüş<tür>. Yetişkin boğanın derisinin bir *şekel* gümüş, beş sütün kesilmiş sığır derisinin bir *şekel* gümüş, on dana derisinin bir *şekel* gümüş, bol kallı koyun derisinin bir *şekel* gümüş, kırkılmış on koyun derisinin bir *şekel* gümüş, dört dişi keçi derisinin bir *şekel* gümüş, kırkılmış on beş dişi keçi derisinin bir *şekel* gümüş, yirmi kuzu derisinin bir *şekel* gümüş, yirmi oğlak derisinin bir *şekel* gümüş <bedeli vardır>. Yetişkin iki öküzün etini satın alan kimse bir koyun versin (İmparati, 1992: 171).

185. Madde Açıklama: 183. Maddenin devamı niteliğinde olan bu maddede 1 IKU bağın fiyatı 1 mina gümüş (496 gr) olarak belirlenmiştir. Hitit coğrafyasında üzüm bağının ücretinin bu kadar yüksek olmasının sebebi ise dini törenlerde kullanılan ya da kıymetli bir içki olarak tüketilen şarabı üzümden yapılmasıdır.

4. SONUÇ

Hitit Devleti'nin ekonomisinin bel kemiğini diğer tüm Önasya uygarlıklarında olduğu gibi tarıma dayanmaktaydı. Bu durum yasalarda tarımla ilgili pek çok madde yer almasına yol açmıştır. Bu durum Hitit halkının büyük çoğunluğunu çiftçi ya da tarım ile geçim sağladığının göstergesidir. Hiti kanunlarında tarımla ilgili kanunların çokluğu ve cezaların çeşitliliği dikkat çekicidir. Tarımın sürekli ve hayati oluşundan dolayı bazı maddelerde ölüm cezası dahi yer almaktadır.

Hitit Devletinde temel geçim tarım ve hayvancılığa dayandığı için kanun maddelerinin ¼'ü tarımla ilgili maddelerdi. Tarımsal suçlarla ilgili olan bu maddelerin büyük çoğunluğu mağdur olan kişinin mağduriyetinin giderilmesi, tarım alanlarının, ekinlerin, bağ ve bahçelerin, meyve ağacı veyahut fidelerinin korunup kollanmasına yönelik hüküm ve emirleri, işlenen suça karşın verilecek maddi cezaları içermektedir.

Hitit kanunları içinde çok nadir görülen ölüm cezasının “*ekili bir tarla üzerine bir başkasının ekim yapması*” gibi bir suçtan ötür veriliyor olması Hititli yöneticiler ve halk için tarımın ne kadar önemli olduğunun bir göstergesiydi. Hitit coğrafyasında en geniş ekim alanına sahip tarla bitkisi arpaydı. Arpanın Hititlerin en çok tükettiği içki olan biranın yapılmasında kullanılması, hayvan yemi olarak tüketilmesi ve çıkılan uzun seferlere ekmek ya da bulgur olarak götürülmesi arpayı en çok ekilen tarla ürünü yapıyordu. Arpadan sonra ekilen en yaygın tarla ürünü ekmek ve un yapımında kullanılan buğdaydı. Kanun maddelerinin bir kısmında arpa ve buğday tarımı ile ilgili ibarelerin yer alması, işlenen suçlara karşın verilecek maddi cezaların yine bu bitkilerle ödenmesi, bu ürünlerin geniş alanlarda ekilmesi ile alakalıdır.

Hitit Kanun maddelerinde yer alan tarla ürünlerinin elle ya da sabanla yapıldığına dair herhangi bir arkeolojik veri günümüze ulaşmamıştır. Hitit uygarlığı ile çağdaş olan Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında tarla tarımının her aşaması duvar resimlerinde ya da fresklerde betimlenmiştir. Hitit sanatında bu aşamalar betimlenmese dahi Alacahöyük, Boğazköy, Kaman Kale-Höyük, Kuşaklı, Boyalı Höyük ve Ortaköy gibi Hitit şehirlerinde ele geçirilen bronz oraklar, Yozgat tabletinde yer alan bilgiler ve Hitit yasalarındaki maddelere dayanarak Hititli çiftçilerin saban, orak gibi tarım aletlerini kullandıkları bilinmektedir.

Hitit siyasi yapısının güçlü olmasının altında yatan en önemli faktörlerden birisi gıda ve gıdaya yönelik kavramların devlet kontrolünde olmasıydı. Bireysel ve toplu üretimler devletin sorumluluğunda ya da denetimi altında yapıyordu. Hitit devletine ait bağlar, bahçeler ve tarlalar siyasi mekanizmanın ve yasalar aracılığıyla hukukun kontrolündeydi. Hitit Devleti'nin merkezinden uzak şehirlerde yiyecek ve içeceklerin saklandığı depolar-ambarlar bulunmakta, bu depo/ambarlarının doldurulması, boşaltılması, korunması ve kollanmasından ^{LU}AGRIG (Vekilharç) ler sorumluydu. Çivi yazılı metinlere göre Eski Hiti Dönemi'nden itibaren kurulmuş olan bu sistem Ankuwa, Hatti, Karahna, Nerik, Tapika, Durmitta, Tuwanuwa, Zallara, Zalpuwa, İnandık, Hanhana, Katapa gibi şehirlerinde uygulanıyor, bu şehirlerde Hattuşa'yı temsil eden ^{LU}AGRIG/ ABARAKKU'ların varlıkları biliniyordu.

Hitit ekonomisinin temeli günümüz Anadolu'sunda olduğu gibi tarıma dayanmaktaydı. Bir tarım toplumu olan Hititlerin yasalarında tarımla ilgili önemli maddeler bulunmaktaydı. Tarım alanındaki maddeler genellikle yolsuzlukların cezalandırılması, ortaya çıkan zararların karşılanması ve suçun tekrarlanmasını önlemeye yönelikti. 200 maddeden oluşan Hitit yasalarında 46 maddenin tarım, tarımsal üretim ile ilgili olması tarımın o dönemdeki önemi hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Hitit yasalarındaki tarımsal üretim ya da tarımla ilgili maddeler incelendiği zaman maddelerin gayet açık ve net olduğu, işlenen suça karşı verilecek cezaların kesin bir şekilde belirli olduğu, mağduriyet yaşayan kişinin mağduriyetinin giderilmesine yönelik müeyyidelerin olduğu görülecektir.

KAYNAKÇA

1. Alp, S. (2011). *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
2. Alparslan, M. (2013). "Hitit Devletinde Ticaret". *Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs-Haziran 2013*, S. 33, 58-83.
3. Bahar, H. (2009). *Eskiçağ Uygarlıkları*. Konya: Mesa Yayıncılık.
4. Balkan, K. (1973). *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları.
5. Collins, B. J. (2007). *The Hittites And Their World*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
6. Darga, M. (2013). *Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
7. Demirel, S., Sevim, U. (2012). "Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 6: 200-211.
8. Deniz, A (2015). "Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı". *Turkish Studies*, Vol. 10/2 Winter: 235-248.
9. Dinçol, A. M. (1982). "Hititler". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, C. 1, 17-120.
10. Dinçol, B. (2013). "Hitit Yasaları". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, İstanbul: 520-533.
11. Doğan, E. (2012). *Hitit Hukuku Belleklerdeki "Kayıp"*. İstanbul: Fam Yayınları.
12. Erginöz, G. Ş. (1999). *Hititlerde Anatomi ve Tıp*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
13. Erkut, S., Reyhan, E. (2012). "Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler". *ACTA TURCICA*, S.IV/1: 80-86.
14. Ertem, H. (1972). "Çivi Yazılı Metinlere Göre "Hititlerde Tarla Tarımı". *VII. Türk Tarih Kongresi*, 84-89.
15. Ertem, H. (2003). "Hattiler ve Hititler Dönemi'nden Eski Türklere, Osmanlılar'a ve Günümüz Anadolu'suna Kadar Uzanan Bazı Benzer Unsurlar-I". *Archivum Anatolicum*, C. VI/S. 2, 39-72.
16. Friedrich, J. (1952). *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen Hethitische Wörter*, Heidelberg.
17. Gonnet, H. (1981). "Remarques Sur Un Geste Du Roi Hittite Lors Des Fêtes Agraires". *BCILL 21: HETHITICA*, Vol. IV, 79-94.
18. Hawley, A. N. (2012). *The Economic Impact of Military Society: A Study on the Hittite*. Wisconsin Üniversitesi: Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, La Crosse.
19. Hoffner, H. A. (1995). "Oil in Hittite Texts". *The Biblical Archaeologist*, Vol 58/2. *Anatolian Archaeology: A Tribute to Peter Neve*, 108-114.
20. Hoffner, H. A. (2003). "Daily Life Among The Hittites". *Life and Culture in the Ancient Near East*, 95-96.
21. İmparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*. Ankara: İtalyan Kültür Heyeti Yayınları.
22. İmparati, F. (2004). "Observations on a Letter From Maşat-Höyük". *Studi Sulla Società e Sulla Religione Degli Ittiti, TOMO II*, 649-663.
23. İnan, A. (1939). "Etilerde Ekonomi Hayatı". *Belleten*, C.III/S. 11-12, 423-435.
24. Kapluhan, E. (2013). "Türkiye'de Kuraklık ve Kuraklığın Tarıma Etkisi". *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 27: 487-510.
25. Karakuzulu, Z. (2012). "Anadolu'da İlk Çağ Medeniyetlerinin Gelişimini Destekleyen Coğrafi Şartlar ve Türkiye'nin Bugünkü Coğrafi Potansiyelini Doğru Kullanabilmesinin Önemi". *Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi*: 385-392.
26. Karauğuz, G. (2006). *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- 27.Kınal, F. (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- 28.Koç, İ. (2006). *Hititler*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- 29.Koşay, H. Z. (1941). “Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı 1940 Çalışmaları ve Neticeleri”. *Belleten*, C. V/S. 17-18, 1-16.
- 30.Koşay, H. Z., Akok, M. (1973). *Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- 31.Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- 32.Macqueen, J. G. (2001). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- 33.Marizza, M. (2009). *Lettere İttite di re e Dignitari*. Brescia: Paideia Editrice.
- 34.Memiş, E. (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ankara: Ekin Kitabevi.
- 35.Murat, L. (2016). “Anadolu’da Hitit Döneminde Kadın ve Önemi”. *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, C. I: 73-87.
- 36.Mielke, D. P. (2011). “Hittite Cities: Looking For A Concept”. *Colloquia Antiqua*, S. 2, 153-194.
- 37.Mieroop, M. (2006). *Antik Yakındoğu’nun Tarihi*, Ankara: Dost Kitapevi.
- 38.Nesbitt, M. (1995). “Tarihe Işık Tutan Tarım Ürünleri: Anadolu’da Arkeobotani”. *Bilim ve Teknik Kasım 1995*: 26-29.
- 39.Nesbitt, M. (2000). “Plants and People in Ancient Anatolia”. *Across the Anatolian Plateau Readings in the Archaeology of Ancient Turkey, the Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 57: 5-18.
- 40.Oates, J. (2015). *Babil*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- 41.Özcan, K., Karauğuz, G. (2010). “Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri”. *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, C. II, 579-591.
- 42.Reyhan, E. (1998). “Hititler’de Toprak Tahsisi”. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 481-489.
- 43.Reyhan, E. (2009). “Hitit Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım”. *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2/S. 4, 157-174.
- 44.Reyhan, E. (2010). “Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29/S. 47: 68-82.
- 45.Reyhan, E. (2017). *Hitit Devleti’nde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- 46.Singer, I. (1984). “The Agrig in The Hittite Texts”. *Anatolian Studies*, Vol. XXXIV, 97-128.
- 47.Sipahi, T. (2004). “2002 Yılı Hüseyinde Kazısı”. *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. II, 179-186.
- 48.Sipahi, T. (2013). “Hitit Çağında Boyalı Höyük ve Eskiya”. *Çorum Kültür Sanat Dergisi*, 2013-14. Sayısı, 2-20.
- 49.Sipahi, T. (2015). “Anadolu’da Gıda Kültürü’nün 3500 Yıllık Geçmişi”. *Gıda Mühendisliği Dergisi*, S. 41: 35-47.
- 50.Süel, A., Süel, M. (2006). “Ortaköy Araştırmaları”. *İdol Arkeologlar Derneği Dergisi Ocak-Şubat-Mart 2006*, Yıl 8/S. 28, 14-21.
- 51.Süel, A., Süel, M. (2011). “Ortaköy-Şapınuva”. *Arkeo Atlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayısı*, 300-301.
- 52.Taş, İ. (2008). “Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Hitit Metinlerinde Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1/1: 79-90.
- 53.Toker, A. (2002). “Sergilenen Eserlerin Tanımı”. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, 532-571.
- 54.Tosun, M., Yalvaç, K. (2002). “*Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı*”. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- 55.Ünal, A. (1989). “Orta ve Kuzey Anadolu’nun M.Ö. 2. Binyıl İskân Tarihiyle İlgili Sorunlar”. *Anadolu*, C. XXII 1981/1983, 17-37.
- 56.Ünal, A. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İzmir: Etibank Yayınları.
- 57.Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu*, C. III. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 113-114.
- 58.Ünal, A. (2007). *Anadolu’nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Topumlarda Mutfak Kültürü*. İstanbul: Homer Yayınları.
- 59.Ünal, A. (2011). “Hitit Mutfağı”. *Arkeoatlas Dergisi No: 2011/01 Özel Sayı*, 280.

60. Ünal, A. (2013). “Falcılık ve Kehanet”. *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*, Edt. M. D. Alparslan-M. Alparslan, İstanbul: 452-475.
61. Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattıçe, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kitabevi.
62. Ünar, Ş. (2017). “Hitit Tarım Ekonomisinde Nam.Ra’ların Yeri ve Önemi”. *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences*, Vol. 9, October 2017: 571-574.
63. Ünar, Ş. (2018). “Hitit Metinlerinde Geçen Bazı Çiçekler, Otsu Bitkiler ve Kullanım Alanları”, *International Social Sciences Studies Journal*, Vol. 4/28: 6260-6266
64. Ünsal, V. (2012). “Eskiçağda Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28: 209-224.
65. Vigo, M. (2014). “The Use of (Perfumed) Oil in Hittite Rituals: With Particular Emphasis on Funerary Practices”. *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology*, S. I, 25-37.
66. Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Homer Kitabevi.
67. Yaman, B. (2012). “Anadolu Arkeolojisinde Meşe”. *Orman ve Av, Kasım-Aralık 2012*, S. 6, 10-15.
68. Yiğit, T. (2002). “Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban”. *Belleten*, C. LXVI/S.247: 765-787.
69. Wright, N.J., Fairbairn, A.S., Faith, J.T., Matsumura, K. (2015). “Woodland Modification in Bronze and Iron Age Central Anatolia: an Anthracological Signature for the Hittite State?”. *Journal of Archaeological Science*, S. 55: 219-230.

1 Pa Buğday	1/3 Gümüş Şekel	150 litre buğday
1 Pa Arpa	1/4 Gümüş Şekel	200 litre arpa
1 Pa Şarap	1/2 Gümüş Şekel	75 litre buğday/100 litre arpa
Büyük Katır	1 Mina	6000 litre buğday/8000 litre arpa
Koşum Atı	20 Gümüş Şekel	3000 litre buğday/4000 litre arpa
At	14 Gümüş Şekel	2100 litre buğday/2800 litre arpa
Saban Öküzü	15 Gümüş Şekel	2250 litre buğday/3000 litre arpa
Büyük Öküz	10 Gümüş Şekel	1500 litre buğday/2000 litre arpa
Büyük İnek	7 Gümüş Şekel	1050 litre buğday/1400 litre arpa
Koyun	1 Gümüş Şekel	150 litre buğday/200 litre arpa
Dana	2 Gümüş Şekel	300 litre buğday/400 litre arpa

Tablo 1: Hitit Kanun maddelerinde yer alan bazı ürünlerin tarım ürünü cinsinden karşılığı.

Üç ay için	30 PA buğday (1 PA= 50 Litre, 30 PA=1500 litre)
Bir ay için	10 PA buğday (10 PA= 500 Litre)
3 PA buğday	1 şekel gümüş
1 şekel gümüş	12.4 gr.
10 PA buğday	3.3 şekel
3.3 şekel = 40.92 gr. Gümüş Bir Aylık maaşı	Üç aylık maaşı 122.76 gr gümüştür

Tablo 2: Erkek tarım işçisinin tarım ürünü cinsinden ücreti (Reyhan 2010, s. 71).

İki ay için	12 PA buğday (1 PA= 50 litre, 12 PA= 600 litre)
Bir ay için	6 PA buğday (6 PA= 300 litre)
3 PA	1 şekel gümüş
6 PA	2 şekel gümüş
1 şekel gümüş	12.4 gr.
2 şekel gümüş= 24.8 gr gümüş Bir aylık maaşı	İki aylık Maaşı 49.6 gr. gümüştür

Tablo 3: Kadın tarım işçisinin tarım ürünü cinsinden ücreti (Reyhan 2010, s. 71).

Bir kişi çift öküzlerini boyunduruğa koşarsa (iş karşılığı)	1/2 PA buğday
Bir demirci 1.5 mina ağırlığında bir PİSAN yaparsa (iş karşılığında)	1.5 PA buğday
Bir demirci 2 mina ağırlığında bir balta yaparsa (iş karşılığında)	1 PA kızıl buğday
Bir demirci 1 mina ağırlığında bir balta yaparsa (iş karşılığında)	1 PA buğday

Tablo 4: Hitit Yasalarına göre iş ücretlerinin tarım cinsinden karşılığı (Reyhan 2010, s. 72).